

ЧАСТИНА I

СИСТЕМИ

РОЗДІЛ 1

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Економіка — це наука, яка вивчає прагнення економічної корисності за умов обмеженості ресурсів як у процесі трудової діяльності людини, так і у вільний час; при цьому припускається, що індивідуум робить раціональний вибір. Припускається також, що це прагнення корисності пов'язане тільки зі споживанням товарів та послуг, зокрема й дозвіллям. Мстиве прагнення корисності, що призводить до зменшення власного добробуту і здійснюється не на основі раціонального вибору, а щоб розквитатися з ворогами, не є економічним. Можливо, люди почувалися б краще, якби відмовились від любові та ненависті й керувалися лише здоровим глуздом, але їхня поведінка пояснюється психологічними, культурними та етичними принципами, що є предметом вивчення інших дисциплін.

Сукупний результат процесу прагнення корисності людини визначається дією таких чинників, як уподобання людей, технології, механізми, інституції та правила міжособистісної взаємодії. З цих елементів, як із цеглинок, збудовані економічні системи.

Функціонування економічних систем можна оцінити «позитивно», спостерігаючи за такими показниками, як обсяг і темпи зростання валового внутрішнього продукту, або ж «нормативно», складаючи суб'єктивне судження щодо таких питань, як розподіл прибутку та соціальна справедливість.

Теоретики часто намагаються оцінити як позитивні (технічна ефективність), так і нормативні (добробут) виміри сукупної економічної діяльності, роблячи ті чи ті припущення щодо правил, які регулюють процес пошуку корисності. Якщо припустити, що в суспільстві панують ідеальна конкуренція або досконале планування, то буде доволі просто тлумачити економічні результати та пропонувати основні напрямки економічної політики.

Втім на практиці досконалі конкуренція або планування трапляються надзвичайно рідко, та й чи бувають вони взагалі? Такі припущення можна зробити стосовно одних видів діяльності, тоді як інші види будуть неефективними, недосконало конкурентними (плановими), їх здійснюватимуть примусово (застосовуючи силу) та регулюватиме держава (за допомогою команд, адміністрування й регулювання).

Важливу роль у функціонуванні економічних систем відіграють етичні норми, політика та культура суспільства. В культурах, базованих на комуналізмі, пошук корисності індивідуумами може бути забороненим або обмеженим, що докорінно змінює правила економічної поведінки, тоді як суспільства, де є конкуренція, можуть надмірно стимулювати прагнення особистої корисності. Ідеологія також може впливати на характеристики економічних систем, але зазвичай вона є другорядним чинником. Функціонування реальних економічних систем визначається насамперед конкретною мотивацією людини, технологією та правилами міжособистісних людських стосунків у процесі пошуку корисності, а не ідеалістичними принципами.

Економічні системи

Економічні системи — це сукупності саморегульованих та регульованих культурою видів діяльності, спрямованих на досягнення корисності, що їх здійснюють шляхом добровільного обміну, взаємних чи односторонніх обов'язків або доручень за умов обмеженості ресурсів. Діяльність задля досягнення корисності може бути пов'язана з роботою (навчання, виробництво, управління, фінансування, збут та керівництво) або дозволенням. Корисність, якої прагнуть, може бути чим завгодно за бажанням (вимогою) споживача. Самі по собі утилітарні прагнення не є економічними, хоча вони зазвичай є результатом «економізації», тобто раціонального вибору, необхідного для досягнення вищого рівня корисності. Обмеженість ресурсів залежить від попиту та пов'язана, своєю чергою, з жертвами, що їх називають «альтернативи» або «альтернативна вартість». Більшість зусиль, спрямованих на досягнення корисності, є економічними; проте якщо немає обмеження ресурсів, а вподобання мінливі і раціональний вибір пригнічений такими емоціями, як прагнення до влади, злоба чи любов, то такі зусилля не будуть економічними. Економічні системи та відмінності між ними визначаються законами саморегулювання або правилами поведінки, встановленими в тій чи іншій культурі, які формують особливості пошуку корисності в економічних одиницях або країнах, а також відповідні механізми й інституції.

Концепція економічних систем у її широкому сенсі означає економічні системи як різноманітні саморегульовані або залежні від культурних традицій процеси прагнення корисності, що реалізуються через ринки, державне управління та обов'язки і пов'язані зі споживанням товарів та послуг у світі з обмеженими ресурсами. Все це свідчить про наявність різних способів досягнення мети, а також про те, що економізація пронизує наше життя. Втім часто краще застосовувати концепцію в її вужчому значенні, наголошуючи на понятті «робота». Хоча й робота, і дозволення пов'язані з прагненням корисності, поняття «робота» — це переважно час, котрий люди віддають виробництву, решту ж присвячуючи споживанню (зокрема й створенню сім'ї, спілкуванню, розмовам про

політику та філософським розмірковуванням). У тих суспільствах, де панують матеріальні аспекти, основну увагу приділяють роботі, а дозвіллю відводять другорядне місце. В суспільствах із переважанням духовних аспектів більше часу витрачають на роздуми й працюють лише для задоволення найнеобхідніших потреб. Часто, коли про економіку та економічні системи говорять не строго, то підсвідомо мають на увазі цю дихотомію «робота — дозвілля». Економічну діяльність швидше розглядають як спосіб заробити на життя, як засіб досягнення кінцевої мети (проведення дозвілля), а не як елемент загального економічного процесу пошуку корисності, який охоплює й дозвілля. Такого підходу ми дотримуватимемось далі в нашому викладі, розглядаючи таке поняття, як валовий внутрішній продукт, розроблене суто для діяльності, пов'язаної з роботою. Проте, аналізуючи добробут та порівняльні якості економічних систем¹, ми дотримуватимемось ширшого означення економіки як процесу, котрий охоплює всі зусилля, спрямовані на досягнення корисності за умов обмеженості ресурсів.

Механізми та інституції

Економічну діяльність можна здійснювати, покладаючись повністю на себе, на добровільний обмін (через ринки) та на зовнішнє регулювання (через обов'язки й державне управління). Індивідууми можуть самі керувати своєю діяльністю. Вони можуть добровільно домовлятися з іншими сторонами, і в такому разі вони присутні на ринку. Крім того, їхньою діяльністю можуть керувати державні органи (через укладені зі споживачами угоди) або сила обов'язків (традиції чи неофіційні примусові механізми).

Обидва ці механізми на практиці набувають багато різних форм. Самотужки керуючи своєю діяльністю, індивідууми можуть застосовувати різні принципи. Правила доступу на ринок та поведінки на ньому також можуть бути різними, а обов'язки та державне управління можуть передбачати взаємну підтримку, тиск кримінальних структур, укази, розпорядження, адміністрування, програми та регулювання ринку державою або приватними асоціаціями.

Організації, які встановлюють офіційні правила економічної поведінки та запроваджують механізми контролю за їх виконанням, нази-

¹ Те, яким слід вважати економічний пошук корисності в процесі вибору дозвілля, залежить від ставлення людини до часу. Якщо час розглядається як обмежений ресурс, тоді будь-яка раціональна дія заради пошуку корисності є економічною. Проте час не можна купити чи продати, отже, він є обмеженим ресурсом в іншому розумінні — не такому, як праця, капітал, природні ресурси та земля. Саме тому деякі економісти обмежують поняття економічного дозвілля такими ситуаціями, коли прагнення корисності при організації дозвілля пов'язане з використанням звичайних обмежених витрат, як, наприклад, на іграшки або інші речі.

ваються економічними інституціями. Їх слід відрізнити від традицій, які є економічним механізмом зі своїми правилами, що діє незалежно або впливає на функціонування ринків і урядів, хоча деякі економісти, зокрема Дуглас Норт, розглядають обов'язки як один з аспектів економічних інституцій. Навіть за такого обмеженого тлумачення спостерігається величезна кількість різноманітних організацій. Іноді вони визначають засадничі характеристики економічних систем. Економіку Югославії за часів Тіто вважали системою, керованою трудящими, позаяк управлінські рішення приймали робітничі ради. Вживання слова «советський» (щодо таких робітничих рад) мало подібний смисл у ранній період влади більшовиків.

Економічні механізми також застосовують для класифікації економічних систем. Класичний вододіл проходить між ринком і планом, добровільно узгоджуваними операціями (при вільному підприємстві) та державними наказами. Здавалося, що в цих поняттях і полягала різниця між радянською та американською системами. Але вони стали також джерелом неправильного розуміння, оскільки помилково припускалося, що ці принципи заступають один одного і що державного управління в США та ринкових сил у СРСР практично не було.

Ці помилкові характеристики свідчать про наявність глибшої проблеми. Ринки, державне управління та обов'язки майже завжди доповнюють один одного, оскільки люди рідко коли спроможні добровільно узгодити й дотримуватися правил ведення бізнесу та виконувати угоди. В реальному світі для створення ринків потрібні обов'язки та державне управління, які в різних системах механістично змішані. Навіть за авторитарних режимів, наприклад, у часи Сталіна, вважали за доцільне дозволяти різні види діяльності, які передбачали добровільний обмін.

Пошук корисності

Основна рушійна сила економічної діяльності — це пошук корисності. Корисність, якої прагнуть, охоплює і працю, й дозвілля. Її розглядають як сукупність духовних благ, таких, наприклад, як задоволення, отримане від споживання. Прагнення економічної корисності вважається раціональним, якщо воно здійснюється не під впливом пристрасті та якщо завдяки йому люди почуваються краще або поліпшується їхній добробут. Байдуже, на що саме вони витрачають гроші: на лікування зубів, послуги пральні або на насолоду від вишуканих страв. Прагнення економічної корисності, зокрема й організація дозвілля, завжди означає вибір стосовно того, що й скільки придбати (пропрацювати) за теперішніми цінами. Зазвичай це корисний процес, але він може бути й шкідливим, якщо вибір не зважений, а спотворений манією чи згубною звичкою. Пошук корисності взагалі втрачає економічний характер, якщо люди діють, не зважаючи альтернатив. Енергія, з якою індивідууми, групи людей або владні органи прагнуть домогтись корисності, часто залежить від конкуренції, умовляння й страху.